

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Bwrlwm yn y Barri: D. Arthen Evans ym Mhwerdy'r Gymraeg (Rhan 6)

Fel y soniwyd y tro diwethaf, cynhaliwyd yr Eisteddfod Genedlaethol yn y Barri yn 1920. Roedd *Rhaglen Swydddogol* yr Eisteddfod honno'n drawiadol o wahanol i rai ein dyddiau ni ar sawl cyfrif. Yn un peth, oherwydd datblygiadau ym myd technoleg argraffu, mae rhaglenni'r 21ain ganrif yn fwy lliwgar o lawer. Maent hefyd yn fwy Cymraeg o gryn dipyn!

Er bod peth Saesneg yn rhaglenni'n cyfnod ni, nid yw i'w gymharu â'r defnydd o'r Saesneg yn rhaglen 1920, lle roedd llawer ohoni'n ddwyieithog ac ambell adran, megis rhai'r cystadlaethau ambiwlans, gwyddoniaeth, a chelf a chrefft, ynghyd â'r disgrifiadau o gynnwys sawl cyngerdd nos, yn uniaith Saesneg bron. Yr eithriadau mawr o ran bod yn uniaith Gymraeg oedd y manylion am gyfarfodydd Gorsedd y Beirdd ym Mharc Romilly (lle y nodwyd yn benodol 'Nad oes dim ond Cymraeg i'w ddefnyddio yn yr Orsedd'), y rhai am dri chyfarfod y 'Gymanfa Ganu Genedlaethol' dan arweiniad Dr Caradog Roberts a oedd yn cloi'r Eisteddfod ar y dydd Sadwrn, a'r wybodaeth am gyfarfodydd Undeb Cenedlaethol y Cymdeithasau Cymraeg a Chymdeithas Lyfryddol Cymru, ynghyd â thudalen uniaith Gymraeg (ac eithrio'r geiriau Lladin 'In Memoriam!') i nodi marwolaeth Owen M. Edwards ym mis Mai 1920.

Peth arall trawiadol o wahanol am raglen 1920 o'i chymharu â rhai ein dyddiau ni yw cynifer o hysbysebion sydd ynddi – tua 140 o gyd, a'r cyfan bron yn uniaith Saesneg; a chan eu bod wedi eu gwasgaru trwy'r gyfrol (ar dudalennau'r chwith gan mwyaf), mae hynny'n ychwanegu'n sylweddol at y ffordd y mae'r Saesneg fel petai'n neidio allan atoch wrth ichi bori trwy'r rhaglen. Rhaid rhuthro i bwysleisio nad oedd rhaglen Eisteddfod y Barri yn eithriadol yn ei dydd yn hynny o beth. Pe baech yn troi at raglen Eisteddfod Caerdydd 1938, er enghraifft, yr un yw nifer yr hysbysebion, fwy neu lai, a phob un bron yn uniaith Saesneg; ac roedd llawer o'r rhaglen honno hefyd yn ddwyieithog.

Mae rhychwant yr hysbysebwy'r yn rhaglen y Barri (fel yn rhaglen Caerdydd 1938, o ran hynny) yn eang iawn. Mae'n cynnwys cwmnïau llongau, allforwyr glo, modurdai, banciau, colegau, gwestyau, ffotograffwyr, trefnwyr gwyliau, fferyllwyr, ymgymerydd, ynghyd â gwerthwyr sigarennau, offerynnau cerdd, gemwaith, dodrefn, dillad, bwydydd, llyfrau, yswiriant, ac yn y blaen, ac yn y blaen – gan gynnwys mwy nag un hysbyseb am 'artificial limbs'.

Un hysbyseb arbennig o ddifrif yw llun o ferch mewn gwisg Gymreig yn pwyntio at y geiriau 'Three Great Products of Wales. Mr. David Lloyd George, Coal, and last but not least, Naish's Delicious Chocolates and Wholesome Sweets' – sef hysbyseb ar gyfer cwmni Alfred E. Naish o Harpur Street, Caerdydd. Enwyd Harpur Street, gyda llaw, ar ôl William Harpur (1852–1917), peiriannydd a adawodd ei ôl yn drwm ar Gaerdydd mewn cyfnod o dwf aruthrol yn ei hanes. Cyfrannodd yn arwyddocaol, er enghraifft, at greu Parciau'r Rhath, Fictoria a Cathays ac at gynllunio Marchnad Caerdydd, Pont Clarence a'r Orsaf Bwmpio ar Heol Penarth. Meddai un erthygl goffa amdano: 'His mark is left on the lay-out of every inch of modern Cardiff.'

Digon trawiadol hefyd yw'r hysbyseb ar gyfer *Y Brython*, y papur newydd a gyhoeddwyd gan wasg Hugh Evans a'i Feibion, Lerpwl (sef argraffwyr rhaglen Eisteddfod Genedlaethol y Barri). Mae tair 'G' fawr ar ben y tudalen a'r rheini'n cynrychioli 'Graen', 'Grym' a 'Gwreiddioldeb', sef (meddid) y tri pheth a oedd wedi cadw'r papur yn fyw. Dyna wedyn yr hysbyseb am 'D'Arc's Grand Wax-Works Exhibition' yng Nghaerdydd – 'The Tussaud's of Wales' – a oedd yn Heol Eglwys Fair rhwng 1866 ac 1946. Yn ôl yr hysbyseb, dyma'r 'place to spend a happy hour', a hynny am bris mynediad o bum ceiniog yn cynnwys treth. Da hefyd oedd gweld 'Treasure's Toy and Fancy Stores', 58 Holton Road, Y Barri, yn ychwanegu at eu hysbyseb bron uniaith Saesneg, 'Siaredir Cymraeg yn Siop Mr. Treasure'.

Fel y gellid disgwyl, rhai o gyffiniau'r Barri a Chaerdydd oedd llawer iawn o'r hysbysebwy'r, ond nid pob un; a thybed paham y penderfynodd y 'Goldsmiths & Silversmiths Company' yn Regent Street, Llundain, neu 'Mrs. Armstrong's, Lace Makers, Olney, Bucks.', neu Thomas & Co., Lerpwl ('The Leading Distributors of Basic Slag'), hysbysebu yn rhaglen Eisteddfod Genedlaethol y Barri?

Yr Aelod Seneddol, David Davies (1880–1944) – ŵyr David Davies, Llandinam, arloeswr dociau'r Barri – oedd Llywydd Prifwyl y Barri, a'i enw ef sydd ar ben 'Rhestr y Tanysgrifwyr' gyda'i rodd o £600 – swm sylweddol iawn y dyddiau hynny, a dweud y lleiaf!

Fel y nodwyd y tro diwethaf, yn Eisteddfod Genedlaethol y Barri y cafwyd Pabell Lân am y tro cyntaf. Dyma hefyd y tro cyntaf i fegaffon gael ei

ddefnyddio ar lwyfan y pafiliwn – ond nid yn llwyddiannus bob tro, mae'n amlwg! Roedd T. I. Ellis (mab Annie Hughes Griffiths, sy'n cael tipyn o sylw haeddiannol y dyddiau hyn oherwydd ei rhan yn Neiseb Heddwch Merched Cymru, 1923–24) wedi ei urddo i'r Orsedd yn Eisteddfod Genedlaethol Corwen yn 1919 dan yr enw 'Ap Cynlas' (yn yr un seremoni ag y cyflwynodd ei fam y Corn Hirlas) – Cynlas oedd enw cartref ei dad, yr Aelod Seneddol, Tom Ellis. Roedd T. I. Ellis yn dyst i seremoni'r Coroni yn Eisteddfod y Barri yn 1920, a dyma ei atgof (yn *Y Llenor* yn 1941) am W. J. Gruffydd yn traddodi'r feirniadaeth: 'Golygydd parchus Y LLENOR, yn ei wisg fel un o swyddogion y Llynges, yn traddodi'r feirniadaeth ar bryddestau'r Goron; rhywun yn estyn megaffôn iddo, ac yntau'n ceisio'i ddefnyddio er cyrraedd cyrrau pellaf y babel; ond ofer fu'r ymgais, a thaflywyd y megaffôn o'r neilltu.'

Enillwyd y Goron gan James Evans (1872–1943), glöwr a oedd yn byw yn Ynys-hir yng Nghwm Rhondda, am bryddest ar y testun 'Trannoeth y Drin' dan y ffugenw 'Oriau Dwys'. Cyd-feirniaid W. J. Gruffydd oedd Wil Ifan a T. Gwynn Jones. Aeth enw James Evans yn angof erbyn hyn, ond gallai Wil Ifan ei ddisgrifio yn 1932 fel 'one of the most interesting figures among our modern poets', a chyhoeddodd ddetholiad o'i gerddi yn 1946. Atal y wobr oedd canlyniad cystadleuaeth y Gadair, dan feirniadaeth John Morris-Jones, J. J. Williams ac R. Williams Parry.

Enillodd Griffith John Williams (1892–1963) wobrau yn Eisteddfod y Barri am ei delyneg 'Gwladys Ddu' (dan feirniadaeth Eifion Wyn ac W. J. Gruffydd) a'i soned 'Llanilltud Fawr' (dan feirniadaeth T. Gwynn Jones ac R. Williams Parry). Daeth yn ail hefyd am y Goron â phryddest ar y testun 'Mordaith Brân'. Cymrawd ymchwil oedd G. J. Williams ar y pryd yn gweithio ar draddodiad llenyddol Morgannwg, ond ymhen y flwyddyn byddai'n ymuno ag W. J. Gruffydd yn ddarlithydd yn y Gymraeg yn y Brifysgol yng Nghaerdydd – a dyna ddiwedd ar 'y dwymyn barddoni'! Fel y dywedodd Griffith John ymhen flynyddoedd wrth un o'i fyfyrwyr ymchwil, Bobi Jones: 'Fyddwch chi'n rhoi'r gorau i'r barddoni 'na cyn bo hir. Mi fydd ysgolheictod yn ymaflyd ynoch chi!'

Un a fu'n bur feirniadol o 'ddiffygion' yr Eisteddfod Genedlaethol oedd yr awdur cynhyrchiol a digon ddadleugar, David Davies (1849–1926), a dreuliodd gyfnodau yn weinidog gyda'r Bedyddwyr yn nociau Caerdydd ac ym Mhenarth. Ond yn y *Welsh Outlook*

yn rhifyn Medi 1920, canmolodd bwyllgor Eisteddfod y Barri am ragoriaeth gyffredinol y trefniadau. Rhoddodd ganmoliaeth arbennig i'w hymgais i roi sylw amlycach ym mhrif bafiliwn yr Eisteddfod i enillwyr traethodau – safbwynt nid annisgwyl ar ei ran o gofio iddo ymgeisio amryw droeon ar gystadlaethau o'r fath! Ond roedd hyd yn oed y sylw amgenach a gafwyd yn y Barri yn rhy bitw i blesio David Davies. Gwyddai, meddai, mai'r broblem oedd mai dod i wrando ar y gerddoriaeth yr oedd y rhan fwyaf o'r dorf enfawr. 'Even at Barry', meddai, '– through no fault of the local Committee, but from a dread of the disapproval of the crowd [of 18,000 or so in the pavilion] – the awards for literary productions, which in some cases involved untold research and toil, were thrust hastily into the crevices of, say, a choral competition, or into a brief pause between a solo, or duet, and the forthcoming adjudication.' Ac meddai ymhellach: 'I would suggest, as an improvement, that while the Chair and the Crown ceremonies may be allowed to retain their place, as quaint and popular relics of a more or less honoured past, prose productions – which in some instances entail ten times as much labour and mental acumen as those poems – should have an honourable place each day in the proceedings of the large pavilion.'

Ysgrifennydd Pwyllgor Cerdd Eisteddfod 1920, ac arweinydd Côr Plant yr Eisteddfod honno, oedd William Matthews Williams. Mae plac ar ei dŷ, 9 Old Village Road, Y Barri, i goffáu ei ferch, y gyfansoddwraig enwog Grace Williams (1906–77). Ac yn y tŷ hwnnw hefyd, yn Ionawr 1913, y bu farw tad W. M. Williams, yr arloeswr newyddiadurol Robert Williams, golygydd cyntaf *Y Genedl Gymreig*. Athro ysgol oedd W. M. Williams ac arweinydd Côr Bechgyn Romilly – côr a enillodd fri rhyngwladol, gan ganu o flaen Arlywydd America, Woodrow Wilson, yn y Tŷ Gwyn yn 1914. Dywed ei ferch, Grace, iddi gael ei thrwytho mewn alawon a chaneuon gwerin Cymreig o'i phlentyndod. Ac o gofio am ei darn i gerddorfa, *Fantasia on Welsh Nursery Tunes*, a gyfansoddwyd tua 1940, diddorol gweld mai un o'r cystadlaethau yn Adran Gerdd Eisteddfod 1920 oedd 'Tone Poem for Orchestra, based on Welsh Airs or Welsh Folk Songs'.

Yr un a fu'n fwy cyfrifol na neb fod yr Eisteddfod Genedlaethol yn cael ei chynnal yn y Barri yn 1920 oedd D. Arthen Evans. Ef oedd Ysgrifennydd Cyffredinol yr Eisteddfod honno, ac fel y gwelwn y tro nesaf, yr oedd yn eisteddfodwr brwd.

(*I'w barhau*)